

<https://helda.helsinki.fi>

pyKun ryhmät kokevat toisensa uhkina julkisen k

Liebkind, Karmela

Gaudeamus

2018

pyLiebkind , K 2018 , Kun ryhmät kokevat toisensa uhkina julkisen kes
virhepäätelmät . julkaisussa M Häyry , T Takala & J Ahola-Launonen (toim) ,
Oikeudenmukaisuuden ongelma . , 1 , Gaudeamus , Helsinki , Sivut 23-35 .

<http://hdl.handle.net/10138/310032>

unspecified

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

1

KUN RYHMÄT KOKEVAT TOISENSA UHKINA – JULKISEN KESKUSTELUN VIRHEPÄÄTELMÄT

KARMELA LIEBKIND

Sosiaalipolitiikan professori Heikki Hiilamo kirjoitti helmikuussa 2016 *Helsingin Sanomiin* artikkelin otsikolla ”Muukalaisvihamielisyys kumpuaa keskiluokan ahdingosta ja alistetusta köyhälistöstä”. Siinä hän muun muassa väitti, että ”(a)hdistetulle keskiluokalle ja alistetulle köyhälistölle globalisaatio tarkoittaa epävarmuutta ja ahdistusta, jota on helpompi purkaa muukalasiin kuin kantasuomalasiin”.¹

Hiilamo ei ole yksin mielipiteineen. Keskustelua maahanmuuttajien ja valtaväestön välisistä suhteista hallitsee käsitys, jonka mukaan yksittäisen ihmisen syrjäytymisestä johtuva turhautuminen selittää hänen vihamielisiä asenteitaan ja käyttäytymistään toisen ryhmän jäseniä kohtaan. Myös poliittisen historian professori Pauli Kettusen mielestä globalisaatiosta kärsivien on ”vaikeaa hyväksyä, että kolhujen ja uhkien takana olisivat luonnonvoiman kaltainen globalisaatio ja oman kilpailukyvyn puute. Syylliseksi haetaan kansaa heikentävät muukalaiset [...]”.²

Samaa selitystä viljellään julkisessa keskustelussa myös toiseen suuntaan: uskotaan vakaasti, että yksilön turhautuminen luo vihamielisyyttä,

joka voi purkautua jopa terrorismina. Esimerkiksi viestinnän professori Anu Kantola kirjoitti *Helsingin Sanomissa* huhtikuussa 2016, että ”Pariisin ja Brysselin terrori-iskuissa kävi selväksi, että toisen ja kolmannen polven maahanmuuttajien kotouttaminen ei ole onnistunut. Ensimmäisen polven maahanmuuttajat eivät yleensä aiheuta ongelmia [...]. Jos heidän lapsensa ja lapsenlapsensa kokevat olevansa toisen luokan kansalaisia, tulee ongelmia.”³

TUTKIMUS EI TUE JULKISEN KESKUSTELUN LEMPISELITYKSIÄ

Tutkimus ei kuitenkaan tue näitä selityksiä. Samassa *Helsingin Sanomien* numerossa oli uutinen Haagissa sijaitsevan Kansainvälisen terrorismivastaisen keskuksen laatimasta raportista. Raportin mukaan ”(e)i ole olemassa selvää profilia siitä, millaiset ihmiset radikalisoituvat ja päättävät lähteä Euroopasta Syyriaan tai Irakiin”.⁴ Myös Suomessa lokakuussa 2016 julkaistu tutkimus tyrmää syrjäytymisselityksen: ”Syrjäytyneisyyttä ja marginalisoitumista on pidetty keskeisenä syynä väkivaltaiseen radikalisoitumiseen [...]. Suomessa keräämämme aineiston valossa syrjäytyminen ei osoittautunut keskeiseksi taustatekijäksi joka selittäisi tutkittavien motiiveja matkustaa Syyrian konfliktialueelle. Haastateltavien taustoille on tunnusomaista pikemminkin aktiivisuus sekä työelämässä, opinnoissa että kansalaisyhteiskunnassa (etenkin islamilaisissa järjestöissä) kuin yhteiskunnallinen syrjäytyneisyys.”⁵

Tällaista turhautumiseen perustuvaa selitysmallia sanotaan arkikielessä syntipukkiteoriaksi. Sen juuret ulottuvat vanhaan frustraatio-aggressiohypoteesiin, jonka mukaan ihmiset kohdistavat turhautumisesta johtuvan vihamielisyytensä syyttömään syntipukkiin, jos he eivät jostakin syystä pysty kohdistamaan sitä turhautuneisuuden aiheuttajaan.⁶ Vaikka tätä teoriaa on tutkittu jo yli kuusikymmentä vuotta, sille ei ole juurikaan löytynyt todisteita; turhautuneet ihmiset ovat ylipäättään muita vihamielisempiä kaikkia kohtaan.⁷

Julkisen keskustelun lempiselitysten taustalla on myös toinen selitysmalli, jota sosiaalipsykologiassa kutsutaan realistisen konfliktin teoriaksi mutta taloustieteissä ja sosiologiassa usein ”kilpailu-uhka”-teoriaksi.⁸ Tämän teorian mukaan kielteiset ryhmienväliset asenteet heijastavat tosiasiallista kilpailutilannetta oman ryhmän ja toisen ryhmän

etujen välillä. Pelkkä toisen ryhmän tarpeeksi näkyvä läsnäolo laukaisee ryhmien välisen kilpailuasetelman, jonka seurauksen yksilöt kehittävät kielteisiä asenteita toista ryhmää kohtaan. Tämäkään teoria ei kuitenkaan riitä selitykseksi ryhmienväliselle vihamielisyydelle.

Joskus keskustelussa törmää myös biologisiin tai evoluutioteoreettisiin selityksiin, joissa ryhmienvälisten ennakkoluulojen katsotaan johtuvan ihmisen perimästä. Esimerkiksi psykologi-psykoterapeutti Lauri Mannermaan mukaan ihmisen aivot eivät voi muuta kuin reagoida ”primääriemootioilla” eli ”alkukantaisesti [...] pelolla tai vihalla”, jos ”ympäristö koetaan ennakoimattomaksi ja turvattomaksi”.⁹ Tästä voisi vetää sen johtopäätöksen, että ennakkoluuloisuus, rasismi ja muukalaisviha ovat oikeastaan väistämättömiä, jos ihminen on turhautunut tai kokee turvattomuutta. Niinpä vieraan uhkana kokevan ihmisen pitäisikin voida ”tuntea, että reaktio on hyväksyttävä ja normaali”, eikä häntä saisi ”leimata [...] rasistiksi primääriemootion perusteella”.¹⁰

Edellä mainitut julkisen keskustelun lempiselitykset kärsivät kahdesta virhepäätelmästä. Ensinnäkin frustraatio-aggressiohypoteesi samoin kuin evoluutioteoreettiset selitykset perustuvat reduktionistiseen oletukseen, jonka mukaan ihmisen käyttäytyminen ja tunteet ryhmän jäsenenä ovat suurin piirtein samanlaisia kuin hänen käyttäytymisensä ja tunteensa yksilönä. Siksi myös ryhmienvälinen vihamielisyys ymmärretään vain seuraukseksi ryhmän jäsenten yhteenlasketuista tunnetiloista. Näin jätetään huomioimatta, että jotkut ennakkoluulot opitaan jo varhain ja jotkut taas ovat kiinteä osa myöhemmin omaksumaamme maailmankuvaa. Esimerkiksi rotuennakkoluulot pohjautuvat usein arvojärjestelmiin, joita ihmiset omaksuvat jo lapsuudessa. Nämä varhain opitut asenteet määrittelevät tunteemme meistä poikkeavia ryhmiä kohtaan, sosioekonomisesta asemastamme ja henkilökohtaisesta tilanteestamme riippumatta.¹¹ Arvomaailmaamme ja asenteisiimme vaikuttavia tahoja on nyt enemmän kuin koskaan: vanhempien, lähipiirin ja kenties maallisten tai uskonnollisten johtajien ohella erityisesti media ja internet ovat nykyään vaikutusvaltaisia. Kerran opittu vihamielisyys jotakin ryhmää kohtaan muodostaa tunneperäisen kehyksen, joka vastaisuudessa värittää tätä ryhmää koskevaa tietoa ja kokemuksia siitä.

Toisekseen ryhmienvälisen vihamielisyyden selitykset pohjautuvat usein myös niin sanottuun ekologiseen virhepäätelmään, jossa yksilöiden asenteita ja käyttäytymistä koskevia johtopäätöksiä vedetään pelkästään makrotason tiedoista, esimerkiksi heidän tulo- ja koulutustasostaan tai

kyseisen maan maahanmuuttajien osuudesta koko väestöstä. Tutkimus ei kuitenkaan tue käsitystä, jonka mukaan ihmisen todellinen sosiaalinen tilanne, kuten köyhyys, määräisi hänen suhtautumisensa toisiin ryhmiin, vaikka esimerkiksi maahanmuuttovastaisuus on usein korostettua alemmissa yhteiskuntaluokissa.¹² Pelkkä yhteys yhteiskuntaluokan ja asenteiden välillä ei tarkoita, että edellinen olisi syynä jälkimmäiseen. Kun ihmisten tosiasiallisella puutteella ei ole pystytty selittämään heidän ennakkoluuloisuuttaan toisia ryhmiä kohtaan, avuksi on otettu niin sanotun suhteellisen deprivaaation eli puutteen (*relative deprivation*) käsite.¹³ Se haastaa käsitykset alhaisen sosioekonomisen aseman suorista vaikutuksista ryhmienvälisiin asenteisiin, koska se tähdentää yksilön tekemän vertailun merkitystä: ihminen kokee puutetta vain suhteessa johonkin vertailukohtaan, eli kun hän katsoo pärjäävänsä vertailukohtaan huonommin ja sen tähden pitää asemaansa epäoikeudenmukaisena.¹⁴ Ihmiset kuitenkin tulkitsevat objektiivisen tilanteensa eri tavoin. Usein ne, joiden pitäisi tosiasioiden valossa kokea elävänsä epäoikeudenmukaisessa puutteessa, eivät koe tilannettaan sellaiseksi. Vastaavasti on ihmisiä, jotka kokevat elävänsä puutteessa ja ansaitsevansa parempaa, vaikka he todellisuudessa ovat hyvin toimeentulevia.¹⁵ Yksilö voi itse päättää, kehen hän itseään vertaa, eli katsooko hän pärjäävänsä huonommin verrattuna muihin yksilöihin vai näkeekö hän oman ryhmänsä pärjäävän huonommin kuin jokin toinen ryhmä, ja vertailukohteesta riippuu, kokeeko hän asiantilan oikeudenmukaiseksi vai epäoikeudenmukaiseksi. Pelkästään yksilötason vertailusta syntynyt suhteellisen deprivaaation tunne ei kuitenkaan pysty selittämään yksilön ennakkoluuloisuutta toista ryhmää kohtaan.¹⁶

”RYHMÄLINSSI” RATKAISEE

Ihmiset, jotka eivät koe minkäänlaista henkilökohtaista ahdinkoa tai uhkaa tai joiden edut eivät mitenkään kilpaile toisen ryhmän etujen kanssa, voivat olla hyvinkin ennakkoluuloisia. Tämä johtuu siitä, etteivät ihmiset välttämättä valitse arvojaan tai maailmankuvaansa rationaalisesti, omien kokemustensa, oman asemansa tai objektiivisen tilanteensa mukaisesti. Moni maahanmuuttaja Euroopassa kannattaa nykyään oikeistopopulistisia, maahanmuuttovastaisia puolueita,¹⁷ ja moni hyvin

toimeentulevan porvariston kasvatti tuki ääriivasemmistolaisia liikkeitä 1960- ja 1970-lukujen Euroopassa.

Edes yksilön henkilökohtaiset kokemukset puutteessa elämisestä eivät ole yhteydessä muukalaisvihamielisyyteen, sen sijaan kokemus omaan ryhmään kohdistuvasta uhasta on.¹⁸ Tutkimus on osoittanut, että suhteellisen deprivaaation tunne tuottaa enemmän vihamielisyyttä kuin tosiasialliset, henkilökohtaisesti koetut vaikeudet ja turhautuminen, mutta vain, jos tunne koetaan oman ryhmän puolesta eli jos epäoikeudenmukaisuutta koetaan ryhmätasolla.

Tällainen tunne edellyttää, että yksilö näkee itsensä oman ryhmänsä edustajana suhteessa toiseen ryhmään. Vain silloin hän omaksuu psykologisen näkökulman, joka voi johtaa ryhmienväliseen vihamielisyyteen. Silloin hän katsoo maailmaa ”ryhmälinssin” läpi, ja siksi nimenomaan hänen ryhmienväliset asenteensa muokkaavat hänen käyttäytymistään.¹⁹ Ryhmienvälistä vihamielisyyttä osoittavat ihmiset eivät välttämättä äänestä oman taloudellisen etunsa vaan sen mukaan, miltä heistä tuntuu sellaisen ryhmän jäsenenä, johon kohdistuvaa epäoikeudenmukaisuutta he haluavat korjata.²⁰ Usein nimenomaan ne, joilla on paljon resursseja, katselevat hanakammin maailmaa oman ryhmänsä linssin läpi ja ovat motivoituneempia korjaamaan ryhmänsä puolesta kokemaansa epäoikeudenmukaisuutta kuin ne ryhmän jäsenet, joilla on vain vähän resursseja.²¹

Yksilön osoittama vihamielisyys toisia ryhmiä kohtaan vaihtelee siten sen mukaan, minkä merkityksen hän antaa omalle ja toisen ryhmäjäsenyydelle. Niin sanotun sosiaalisen identiteetin teorian mukaan yksilön käyttäytyminen voidaan sijoittaa janalle, jonka toisessa päässä käyttäytymistä ohjaa ainoastaan yksilön henkilökohtainen identiteetti ja toisessa päässä hänen sosiaalinen identiteettinsä eli hänen ryhmäjäsenyytensä. Käyttäytyminen ryhmän jäsenenä siis poikkeaa käyttäytymisestä yksilönä.²² Kun yksilöt suhtautuvat toisiinsa ainutlaatuisina yksilöinä, he muodostavat toisiinsa henkilökohtaisen suhteen. Tällöin heidän edustamansa sosiaaliset ryhmät jäävät taka-alalle; nuorina rakastavaisina Romeo ja Julia eivät piitanneet siitä, että heidän sukunsa pitivät toisiaan vihollisina. Jos sen sijaan yksilö ajattelee toisen ryhmän jäsentä oman ryhmäsamastumisensa pohjalta, hän näkee toisen henkilön vain ryhmän edustajana ja käyttäytyy sen mukaan, mikä on hänen käsityksensä näiden ryhmien ”tyypillisistä” ominaisuuksista ja ryhmien välisestä suhteesta. Tällöin hän toimii ensisijaisesti Montague- tai Capulet-suvun jäsenenä,

muslimina, poliisina, perussuomalaisena, maansa sotilaana tai suomalaisena – mutta ei yksilönä.

Ryhmäidentiteettimme – samastumisemme johonkin ryhmään – toimii linssinä, joka herkistää ihmisen näkemään kaikkea, mikä koskee omaa ryhmää tai voisi vahingoittaa sitä.²³ Kansallinen identiteetti toimii usein tällaisena ryhmälinssinä, mutta sen vaikutus ennakkoluuloisuuteen ei riipu sen voimakkuudesta vaan sen sisällöstä. Sosiaalipsykologi Eerika Finellin tekemän tutkimuksen mukaan suomalaisten kansallisen identiteetin voimakkuus oli yhteydessä ennakkoluuloihin maahanmuuttajia kohtaan vain, jos heille tärkeimmät suomalaisuutta ilmentävät kuvat asettivat ryhmiä vastakkain (esimerkiksi kuvat Suomi–Ruotsi-maaottelusta tai talvisodasta). Sen sijaan yhteys suomalaisen identiteetin voimakkuuden ja ennakkoluuloisuuden välillä puuttui niiltä, joille tärkeimmät suomalaisuutta ilmentävät kuvat esittivät luontoa tai saunomista.²⁴ Kokeellisessa osassa tutkimusta ilmeni myös, että kun suomalaisille oli näytetty kuvia talvisodasta, asenteet maahanmuuttajia kohtaan olivat kielteisempiä kuin jos heille oli näytetty kuvia Suomen luonnosta.²⁵

Samat lainalaisuudet pätevät kaikkiin ryhmienvälisiin suhteisiin, katsottiin niitä mistä suunnasta tahansa. Ryhmälinssi ja sen sisältö ratkaisevat, miten eri ryhmät kohtelevat toisiaan. Tällaiseen tulokseen päätyivät myös Marko Juntunen, Karin Creutz-Sundblom ja Juha Saarinen tutkimuksessaan suomalaislähtöisistä musliminuorista Syyrian ja Irakin konflikteissa: ”Sosiaalisten taustatekijöiden eroista huolimatta kaikki tutkimuksemme osallistuneet henkilöt identifioivat itsensä muslimieiksi, jotka samastuvat voimakkaasti konfliktikentillä kärsivien ’todellisten muslimien’ kanssa. Syyrian ja Irakin konfliktien vetovoima syntyikin tutkittavien parissa ennen kaikkea tarpeesta puolustaa ’muslimiveljiä’ ja ’-sisaria.’”²⁶

RYHMÄLINSSI MÄÄRITTELEE ”HYVÄT” TAI ”PAHAT” POIKKEUKSIKSI

Jos jokin toinen ryhmä arvioidaan – syystä tai syyttä – vaaralliseksi, se koetaan myös uhkana. Integroidun uhkateorian (*integrated threat theory*) mukaan ihmisten muiden ryhmien taholta kokemat uhat voidaan jakaa realistisiin ja symbolisiin.²⁷ Edellisessä tapauksessa toista ryhmää pidetään uhkana oman ryhmän turvallisuudelle tai käytettävissä oleville

voimavaroille ja jälkimmäisessä tapauksessa oman ryhmän arvoille tai elämäntavalle. Ryhmän kokeminen uhkaksi voi herättää pelon tai vihan tunteita, oman ryhmän asemasta riippuen. On nimittäin tärkeää huomata, että niin vähemmistö- kuin enemmistöryhmätkin voivat kokea tällaisia uhkia, mutta ne tekevät sen eri syistä. Enemmistöryhmä saattaa pelätä esimerkiksi valta-asemansa tai turvallisuutensa puolesta, kun taas vähemmistöryhmä voi kokea uhkaa olemassaololleen tai erityispiirteilleen.²⁸ Myös oman ryhmän voimavaroihin kohdistuvan uhan (ns. kilpailu-uhan) kokeminen voi johtaa vihamielisyyteen toista ryhmää kohtaan, mutta vihamielisyyteen vaikuttavat itsenäisesti myös opitut kyseistä ryhmää koskevat ennakkoluulot. Kyse ei siis ole siitä, että ennakkoluulot syntyvät koetun kilpailu-uhan seurauksena, vaan siitä, että ennakkoluulot määrittelevät jonkin ryhmän uhaksi, minkä vuoksi siihen suhtaudutaan vihamielisesti.²⁹

Asenteet ovat yhdistelmä uskomuksia, tunteita ja käyttäytymistaipumuksia. Ennakkoluulo on kielteinen asenne toista ryhmää ja sen jäseniä kohtaan. Stereotypia on puolestaan yleistävä uskomus ryhmän jäsenten yhteisistä ominaisuuksista, ja ennakkoluuloon sisältyvä stereotypia on kielteinen. Kaikilla ihmisillä on sekä myönteisiä että kielteisiä stereotypioita kaikista ryhmistä, myös niistä, joihin he itse kuuluvat. Ryhmiin kohdistuvat stereotypiat sisältävät erään mallin mukaan sekä lämpö- että kykyulottuvuuden.³⁰ Pidämme usein ”meitä” sekä ”lämpimämpinä” (esim. ystävällisempinä ja rehellisempinä) että ”kyvykkäämpinä” (esim. älykkäämpinä ja ahkerampina) kuin ”heitä”. Saatamme kuitenkin suhtautua myös ristiriitaisesti joihinkin ryhmiin. Voimme uskoa esimerkiksi vanhusten, kotirouvien tai romanien olevan ”lämpimiä” mutta ”kyvyttömiä”, kun taas aasialaisia, rikkaita, suomenruotsalaisia tai juutalaisia saatamme pitää ”kylminä” mutta ”kyvykkäinä”.

Stereotypiat toimivat usein oletuksina silloin, kun tapaamme johonkin ryhmään kuuluvan yksilön, jota emme ennestään tunne. Uskomme tietävämmme hänestä paljonkin pelkästään hänen ryhmäjäsenyytensä perusteella. Koska todellisuus on aina yleistyksiämme monimutkaisempi, olemme oppineet tekemään myös poikkeuksia. Voimme pitää esimerkiksi meitä suomalaisia lähtökohtaisesti hyvinä ja rehellisinä, mutta tunnustamme, että meidänkin joukossamme on varkaita ja murhainta. He ovat kuitenkin mielestämme poikkeuksia, eivät tyypillisiä suomalaisia. Vastaavasti voimme ajatella jonkin toisen ryhmän koostuvan

pääasiassa varkaista ja murhaajista, mutta totta kai myönnämme, että sieltäkin löytyy poikkeuksia.

Tässä onkin syy kielteisten stereotyyppien sitkeyteen: jos pidämme lähtökohtaisesti jotakin ryhmää ”pahana”, stereotypiamme siitä ei välttämättä muutu edes kohdattuamme kymmenen poikkeusta. Samalla tavalla voimme säilyttää uskomme suomalaisten ”hyvyyteen”, vaikka tapaisimme kuinka monta poikkeusta tahansa. Omat kokemuksemme eivät siten automaattisesti muuta käsitystämme ”meistä” tai ”heistä” ryhmänä. Ennakkoluuloisuus ei riipu tavastamme ajatella tai omista kokemuksestamme vaan omaksumistamme arvoista ja ideologioista eli siitä, uskomme jonkin ryhmän jäsenten olevan lähtökohtaisesti ”hyviä” vai ”pahoja”. Tietenkin käsityksemme ”meistä” tai ”heistä” voivat myös muuttua – kumpaan suuntaan tahansa. Omat kokemuksemme eivät kuitenkaan automaattisesti johda tällaiseen muutokseen. Siihen tarvitaan jokin saatavilla oleva selitys, ja selitys löytyy tuota ryhmää tai ryhmienvälisiä suhteita koskevasta ideologiasta, jonka ympäristömme meille tarjoaa. Arvo- ja aatemaailmastamme viime kädessä riippuu, pidämmekö poikkeuksina jonkin ryhmän ”pahoja” vai ”hyviä” jäseniä.

Silloinkin kun omat kokemuksemme kontakteista toisen ryhmän jäseniin vaikuttavat ryhmienvälisiin asenteisiimme, vaikutus voi olla toinen kuin yleensä luullaan. Ne, jotka ovat olleet enemmän henkilökohtaisesti kosketuksissa maahanmuuttajiin, suhtautuvat näihin myönteisemmin kuin ne, joilla kontakteja on ollut vähän.³¹ Kontaktien laadulla on tietenkin merkitystä, mutta vaikka erään hiljattain tehdyn tutkimuksen mukaan yksittäisellä kielteisellä kokemuksella oli myönteistä kokemusta suurempi vaikutus ihmisen asenteisiin, myönteisten kokemusten huomattavasti suurempi määrä selitti tutkimuksessa sen, miksi ryhmienväliset asenteet olivat sitä myönteisempiä, mitä enemmän yksilö oli ollut tekemisissä toisen ryhmän jäsenten kanssa.³²

RYHMIENVÄLISET TUNTEET POIKKEAVAT YKSILÖTASON TUNTEISTA

Ryhmiin ja ryhmien jäseniin kohdistuvat tunteet eivät vaihtele vain asteikolla myönteisestä kielteiseen vaan myös voimakkuudeltaan ja sävyllään. Ryhmienväliset tunteet kuitenkin poikkeavat vastaavista tunteista yksilötasolla, sillä ne ovat kiinteä osa ryhmienvälisiä suhteita ja niitä

määritteleviä ideologioita. Ryhmienväliset tunteet sisältyvät kieleen, joka muotoilee ennakkoluuloisuuden (myös sen räikeimmät muodot), ja ne välittyvät siten sosiaalisesti kielen kautta. Kuten sosiaalipsykologian professori Michael Billig toteaa: ”[ryhmienvälisiä] tunteita ei pidä käsittää irrallisiksi psykologisiksi reaktioiksi näiden ideologioiden tai stereotyyppien taustalla. Ne piilevät sellaisinaan sosiaalisesti jaetuissa selityksissä, syytöksissä, selonteoissa jne. Vihaideologian viha ei ole mitään ylimääräistä, joka lisätään kognitiiviseen tulkintaan [todellisuudesta], vaan olennainen osa tätä tulkintaa.”³³ Toiseen ryhmään liittyvät uhkakuvat luodaan siten sosiaalisesti vihapuheesta, jonka mukana ne myös leviävät.³⁴

Kieltä voidaan käyttää sekä tunteiden ilmaisemiseen että niiden peittämiseen. Jokaisessa ympäristössä on normeja, jotka määrittelevät, mikä on kulloinkin ”poliittisesti hyväksyttävä” tapa puhua ryhmistä ja niiden jäsenistä, ja puhujan on sovitettava sanansa sen mukaan. Normit vaihtelevat ajan ja paikan mukana; mikä ei ollut poliittisesti hyväksyttävää vielä eilen, voi olla sitä tänään. Ihmiset ovat myös erilaisia siinä, missä määrin he noudattavat vallitsevia normeja. Sosiaalisesti paheksuttavana puhe-
tapana vihapuheesta saattaa tulla jopa houkuttelevaa. Ihmiset voivat kokea tyydytystä ja saada osakseen jopa ihailua nimenomaan siitä, että ”uskaltavat” sanoa jotakin kiellettyä.³⁵ Kaikki ennakkoluulot ja stereotyyptiat eivät liioin ole yhtä tunneperäisesti voimakkaita. Ennakkoluuloisuus voi ilmetä lievänä vastenmielisyytenä tai kehittyä sokeaksi vihaksi.

Vihapuhe ei löydä kaikissa ihmisissä samalla tavalla kaikupohjaa. Toisen maailmansodan jälkeen olikin suosittua selittää rasismia ja muukalaisvihaa yksilön persoonallisuudella. Uskottiin, että ennakkoluuloisuuden taustalla oli niin sanottu autoritaarinen persoonallisuus.³⁶ Teoria kumottiin kuitenkin melko pian, kun todettiin muun muassa, että väestön keskimääräiset persoonallisuuserot eivät kelvanneet selitykseksi sille, että Etelä-Afrikassa ja Yhdysvaltojen etelävaltioissa oli keskimäärin enemmän rasisteja kuin Yhdysvaltojen pohjoisvaltioissa.³⁷ Sen sijaan yksilölliset erot voivat selittää, miksi vihapuhe ”puree” toisiin ihmisiin paremmin kuin toisiin.³⁸ Esimerkiksi Hollannissa tehdyssä tutkimuksessa yksilön autoritaarisuus ja hänen kansallisen identiteettinsä voimakkuus vaikuttivat itsenäisesti sekä kielteiseen asenteeseen maahanmuuttajia kohtaan että maahanmuuttajien taholta koettuun uhkaan, mikä puolestaan lisäsi kielteisiä asenteita.³⁹

Yksilölliset erot, liittyivätpä ne sitten ihmisen omiin kokemuksiin tai hänen persoonallisuuteensa, vaihtelevat suurin piirtein yhtä paljon eri ryhmissä ja yhteiskunnissa. Nämä erot eivät siten voi selittää suuria ennakkoluuloisuuden yleisen tason vaihteluita eri aikoina ja eri alueilla, jopa kokonaisissa yhteiskunnissa, kuten esimerkiksi natsi-Saksassa 1930- ja 1940-luvuilla.⁴⁰ Natsi-ideologia ja sen juutalaisviha läpäisivät kaikki yhteiskuntaluokat hyvin lyhyessä ajassa, saksalaisten yksilöllisistä kokemuksista ja persoonallisuuksista riippumatta. Tehokkaasti levitetty viha-ideologia määrittelee kaikille sen omaksuneille sekä vihan kohteen että syyt, miksi juuri tähän on järkevää ja oikein suhtautua vihamielisesti.

Voimakkaan vihamielisesti toisen ryhmän jäseniin suhtautuville on yhteistä vakaa usko siihen, että tuon lähtökohtaisesti ”pahan” ryhmän kaikki jäsenet ovat uhka ”meille”, ja siksi heitä vastaan on taisteltava. Kaikki ennakkoluulot eivät kuitenkaan herätä vihaa. Vanhakantaisen rasistin mielestä jotkut ihmiset vain kuuluvat alempiarvoiseen ”rotuun” ja ovat siten ”kyvyttömiä”, vaikka heitä voidaan samalla pitää myös ”lämpiminä”. Tällöin käyttäytyminen voi olla syrjivää mutta ei pelokasta. Alempiarvoisena pidetty voidaan vaikkapa palkata lastenhoitajaksi, sillä alempiarvoisia ei nähdä vaarallisina. Sen sijaan muukalaisviha tai -pelko kohdistuu ryhmiin, joita ei välttämättä pidetä ”kyvyttöminä” vaan josakin kielteisessä merkityksessä jopa erittäin ”kyvykkäinä”. Jos toinen ryhmä herättää pelkoa tai vihaa, se koetaan vaarallisena ja siksi uhkaavana, mikä voi johtaa ryhmän jäsenten demonisointiin – jopa heidän dehumanisointiin, jolloin heitä ei enää pidetä edes ihmisinä. Viime kädessä juuri toisen ryhmän näkeminen absoluuttisesti pahana ja peräti ihmiskuntaan kuulumattomana oikeuttaa sekä kansanmurhat että terrori-iskut.

AUTOMAATTISET ENNAKKOLUULOT

Kun ihmiset kokevat opittujen ennakkoluulojensa seurauksena toisen ryhmän uhkana, ”heillä” uskotaan olevan sellaisia ominaisuuksia, jotka sinänsä muodostavat realistisen tai symbolisen uhan ”meille”.⁴¹ Mutta ennakkoluulo on myös ”mutatoiva virus”, se voi muuttaa muotoaan eri ympäristöissä sen mukaan, mitä kulloinkin pidetään hyväksyttävänä. Sen takia kuulemme niin usein sanottavan, että ”minähän en ole rasisti/antisemiitti/muukalaisvihamielinen, mutta...”. Joskus emme itse asiassa ole edes tietoisia omista ennakkoluuloistamme – torjumme

ne tietoisuudestamme, koska ne sotivat minäkäsitystämme, tietoisesti omaksumaamme arvomaailmaa, rationaalisesti tekemäämme riskin arviointia tai poliittisesti hyväksyttävää puhetapaa vastaan. Voimme siis tahtomattammekin reagoida tunnetasolla ennakkoluuloisesti, vaikka tietoisesti pitäisimme tätä reaktiota vääränä.⁴²

Tiedostamattomia ennakkoluuloja vastaan on hankalaa – joskaan ei mahdotonta – taistella. Ennakkoluulot ja niihin liittyvät stereotypiat ovat yllättävän sitkeitä, erityisesti tunnetasolla. Se johtuu paitsi tavastamme suodattaa kaikkea informaatiota niiden kautta myös siitä, että monet niistä opitaan kulttuurin mukana jo varhain. Nämä niin sanotut implisiittiset tai automaattiset asenteet ovat välittömiä reaktioita jonkin ryhmän jäseniin. Esimerkiksi taloustieteilijä Dan-Olof Roothin johdolla tehdyssä tutkimuksessa osoitettiin, että Ruotsissa työnantajan tiedostetut asenteet, joita voitiin mitata tavallisella kyselylomakkeella, eivät ennustaneet, syrjikkö työnantaja maahanmuuttajataustaista työnhakijaa rekrytointitilanteessa vai ei. Sen sijaan työnantajan implisiittisten ennakkoluulojen voimakkuus ennusti syrjintää.⁴³ Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että työnantajan syrjivä käyttäytyminen olisi ”hyväksyttävää ja normaalia”⁴⁴. Syrjivän työnantajan pitäisi päinvastoin tulla tietoiseksi siitä, että hän käyttäytyy näin vaikkei ehkä haluaisikaan, ja siitä, ettei tällainen käyttäytyminen ole hyväksyttävää. Vain siten hän voi tietoisesti pyrkiä käyttäytymisestään eroon.

Roothin tutkimuksen työnantajat olivat hyvin koulutettuja ja heidän taloudellinen asemansa oli turvattu.⁴⁵ ”Alistettu köyhälistö” ei välttämättä ole etuoikeutettuja maanmiehiään ennakkoluuloisempi muita ryhmiä kohtaan, vaikka se saattaa ilmaista ennakkoluuloisuutensa avoimemmin. Vastaavasti terroristit eivät aina ole köyhiä, radikalisoituneita esikaupunkien maahanmuuttajia, vaan he voivat olla myös hyvin koulutettuja ja/tai varakkaita. Rasismi, antisemitismi ja muukalaisviha, jotka ovat säilyneet tunnetasolla, ilmaistaan poliittisesti hyväksyttävällä tavalla erityisesti niiden joukossa, jotka haluavat säilyttää käsityksensä itsestään ennakkoluulottomina. Tämän ei tietenkään tarvitse koskea kaikkia ennakkoluuloja. Joinakin aikoina ja jossakin seurassa voi olla täysin hyväksyttävää ilmaista avoimesti ennakkoluuloja yhtä ryhmää kohtaan, mutta ei toista. Sen takia uusia, poliittisesti hyväksytyjä ennakkoluulojen muotoja syntyy todennäköisemmin niitä ryhmiä kohtaan, joita koskevien ennakkoluulojen esittäminen on (ollut) paheksuttavaa.

VALOA TUNNELIN PÄÄSSÄ?

Länsimaissa on kiistelty siitä, kumpi kahdesta ideologiasta edistää paremmin hyviä ryhmienvälisiä suhteita: monikulttuurisuus, jonka periaatteina ovat sekä kulttuurinen moninaisuus että tasa-arvo, vai ”värisokeus”, joka merkitsee kaikkien ryhmärajojen hävittämistä ja jokaisen kohtelua pelkästään yksilönä. Kummallakin vaihtoehdolla on omat hyvät ja huonot puolensa.⁴⁶ Monikulttuurisuus takaa vähemmistöjen oikeudet, mutta enemmistö voi kokea sen epäoikeudenmukaisena ja uhkana yhteiskunnan yhtenäisyydelle. Yksilön näkökulmasta katsottuna värisokeus taas voi ryhmärajoja hävittäessään näyttää edistävän tasa-arvoa, mutta tämä ideologia vähättelee tosiasioita: kaikki ihmiset luokittelevat itsensä ja muut ryhmiin jonkin kriteerin mukaan. Lisäksi maailmassa on vain parisataa kansallisvaltiota mutta (laskutavasta riippuen) noin 6 000 kulttuuria, eikä pidä vähätellä kulttuuriryhmien erityispiirteiden merkitystä niiden jäsenille. Tosiasia on myös, että värisokeus jättää ryhmien väliset todelliset valtaerot huomioimatta. Kenellä esimerkiksi on valta määrittellä kansallisen identiteetin sisältö eli se, kuka (ja millä perusteella) on suomalainen?

Useimmiten monikulttuurisuusideologian katsotaan varmemmin johtavan sekä enemmistön että vähemmistön kannalta hyvään lopputulokseen; toisin sanoen yhteiskuntaan, joka tunnustaa kaikkien ryhmien – myös enemmistön – erityispiirteitä, jossa ryhmät ovat keskenään tasa-arvoisia ja jossa ryhmienväliset suhteet (myös vähemmistöjen välillä) ovat rauhanomaiset. Tämä kuitenkin edellyttää, että ennakkoluuloisuutta vastustetaan sen kaikissa muodoissa ja missä ikinä sitä esiintyykin. Ennakkoluulo yleistää jonkin yksilön kielteiset piirteet koko hänen ryhmäänsä ja katsoo yksilön paheksuttavan käyttäytymisen johtuvan hänen ryhmäjäsenyydestään. Näin kävi myös suomalaisille Ruotsissa sotien jälkeen: kaikkia suomalaisia pidettiin väkivaltaisina puukonheiluttajina (*”en finne igen”*), ja mikäli suomalainen käyttäytyi väkivaltaisesti, sen katsottiin johtuvan juuri suomalaisuudesta. Selityksemme ovat erilaiset, kun kyseessä on oman ryhmämme jäsen. Jos suomalainen raiskaa, etsimme syitä yksilöstä ja hänen taustastaan, koska hän on poikkeus eikä ”tyypillinen suomalainen”.

On hyvä muistaa, että ryhmienväliset suhteet perustuvat vuorovaikutukseen, jolloin ryhmienvälinen vihamielisyys muuttuu ajan myötä molemminpuoliseksi: niin metsä vastaa kuin sinne huudetaan.⁴⁷

Onneksi tämä pätee myös toisin päin, eli hyvät ryhmienväliset suhteet voivat levitä samalla tavalla kuin huonotkin. Jo pelkkä tieto siitä, että oman ryhmämme jäsen on ystävystynyt toisen ryhmän jäsenen kanssa, voi johtaa myönteisempiin ryhmienvälisiin asenteisiin.⁴⁸ Samaan lopputulokseen päästään jopa vain kuvittelemalla myönteistä vuorovaikutusta itsen ja toisen ryhmän jäsenen välillä.⁴⁹ Eräs tutkimuksen vaativimmista tehtävistä onkin kehittää yhä parempia menetelmiä, joilla ryhmienvälisiä asenteita voidaan parantaa, mieluiten jo nuorella iällä.⁵⁰ Peruskoulu kokoaa yhteen oppilaita eri kulttuureista ja yhteiskuntaluokista, ja koulussa opetellaan yhdessä sosiaalisia normeja ja vuorovaikutustaitoja. Koulu mahdollistaa siten myönteisten ryhmienvälisten suhteiden kehittymisen, mutta siellä voi tapahtua myös kiusaamista, syrjintää ja poissulkemista. On opettajien ja vanhempien yhteinen tehtävä varmistaa myönteisen kierteen voitto ryhmienvälisestä vihamielisyyttä lisäävästä noidankehästä. Erityisvastuu yhteiskunnan yleisestä asenneilmapiiristä on poliitikoilla sekä perinteisillä ja verkkopohjaisilla tiedotusvälineillä. Yksittäisen kasvattajan halu uida vastavirtaan voi vähentyä huomattavasti yleisen asenneilmapiirin puristuksessa.

VIITTEET

1

KUN RYHMÄT KOKEVAT TOISENSA UHKINA – JULKISEN KESKUSTELUN VIRHEPÄÄTELMÄT

1. Heikki Hiilamo, ”Muukalaisvihamielisyys kumpuaa keskiluokan ahdingosta ja alistetusta köyhälistöstä” (*Helsingin Sanomat* 14.2.2016).
2. Pauli Kettunen, ”Tyytymättömyydestä tuli yksilön ongelma” (*Helsingin Sanomat* 17.9.2016).
3. Anu Kantola, ”Neljä ihmistä, joille Suomi antoi pakit” (*Helsingin Sanomat* 5.4.2016).
4. ”Raportti: Syyriaan lähtijöille ei selvää profilia” (*Helsingin Sanomat* 5.4.2016).
5. Juntunen, Creutz-Sundblom & Saarinen 2016, 57.
6. Dollard ym. 1939.
7. Whitley & Kite 2009.
8. Realistisen konfliktin teoriasta ks. Sherif 1966; ”kilpailu-uhka”-teoriasta ks. Gorodzeisky & Semyonov 2016.
9. Lauri Mannermaa, ”Pelkkä vieraan pelko tai epäluulo ei tee ihmisestä rasistia” (*Helsingin Sanomat* 12.9.2016).
10. Lauri Mannermaa, ”Pelkkä vieraan pelko tai epäluulo ei tee ihmisestä rasistia” (*Helsingin Sanomat* 12.9.2016).
11. Gorodzeisky & Semyonov 2016.
12. Pettigrew ym. 2008; Gorodzeisky & Semyonov 2016.
13. Runciman 1966.
14. Smith ym. 2012.
15. Helkama ym. 2015.
16. Pettigrew ym. 2008.
17. Ks. esim. Pettersson, Liebkind & Sakki 2016.
18. Wagner & Zick 1995.
19. Pettigrew ym. 2008; Smith ym. 2012.
20. Hochschild 2016.
21. Hochschild 2016.
22. Tajfel & Turner 1986.
23. Turner & Reynolds 2001; Verkuyten 2009.
24. Finell 2012; Finell & Liebkind 2010.
25. Finell & Liebkind 2010.
26. Juntunen, Creutz & Saarinen 2016, 58.

27. Stephan, Renfro & Davis 2008.
28. Helkama ym. 2015.
29. Gorodzeisky & Semyonov 2016.
30. *Stereotype content model*, Cuddy, Fiske & Glick 2008.
31. Graf ym. 2014.
32. Graf ym. 2014.
33. Billig 2002, 184.
34. Billig 2002, 184.
35. Billig 2002.
36. Adorno ym. 1950.
37. Pettigrew 1958; 1959.
38. Hodson & Dhont 2015.
39. Verkuyten 2009.
40. Brown 2010.
41. Gorodzeisky & Semyonov 2016.
42. Helkama ym. 2015.
43. Rooth 2010.
44. Lauri Mannermaa, ”Pelkkä vieraan pelko tai epäluulo ei tee ihmisestä rasistia” (*Hel-singin Sanomat* 12.9.2016).
45. Rooth 2010.
46. Helkama ym. 2015.
47. Jasinskaja-Lahti ym. 2009.
48. Wright ym. 1997.
49. Vezzali ym. 2012.
50. Liebkind & McAlister 1999; Liebkind ym. 2014.